

KAUPUNKEJA JA AROMEJA

JAN LÖFSTRÖM

Aromeja aistien historiallisesta antropologiasta

Tutkimusaiheena hajut ja tuoksut

Kuuntelemiseen, maistamiseen, haistamiseen yms. liittyvät käsitykset ja tavat ovat kulttuurisia. Todennäköisesti myös aistihavainnot – se mitä aivomme tulkitsevat meidän kuulevan, maistavan, haistavan jne. – ovat ainakin osittain kulttuurisidonnaisia. Siten niitä voidaan tarkastella myös historiallis-antropologiselta kannalta.

■ Historiantutkija *Minna Uimonen* kysyi taannoin eräässä kirja-arvioinnissaan, onko aistihavainnoilla historiaa. Aiheena oli *Roy Porterin* ja *William Bynumin* toimittama teos *Medicine and the five senses*. Kirja tarkastelee länsimaisessa lääketieteessä esiintyneitä käsityksiä siitä, mitä lääkärin pitäisi havainnoida potilaissa ja miten. Teoksessa käy hyvin ilmi, että lääkärit ovat suosineet eri aistejaan eri aikoina eri tavoin. Sosiaaliset käytännöt ja kulttuuriset käsitykset kuten siveellisyys- ja saastaisuuskäsitykset ovat esimerkiksi joskus suosineet potilaan kehon katsomista mutta estäneet sen tunnustelua. Kehon äänien kuuntelussa on myös ollut suosion nousu- ja laskusuhdanteita.¹

Uimonen totesi arvioissaan, että *Porterin* ja *Bynumin* teos on kiinnostava mm. siksi, että se johdattaa lukijan pohtimaan, miten

ylipäänsä aistiminen on kulttuurisidonnaista ja historiallista. Uimosen vastaus kysymykseensä 'onko aistihavainnoilla historiaa?' oli siis pääosin myöntävä.

Tässä tekstissä tarkastelen lyhyesti teemoja, joita erään aistin, hajun, historiallis-antropologisessa tutkimuksessa on käsitelty. Lopuksi esitän myös joitakin ehdotuksia siitä, millaisia konkreettisia kysymyksiä hajun historiallisessa antropologiassa voitaisiin ottaa tutkimuksen ja vaikkapa opinnäytetöiden aiheeksi.

Aistit ja historiallinen antropologia

Aistit ja aistihavainnot ovat tutkimusaiheena luontevasti historiallisen antropologian alaa. Historiallinen antropologiahan on käsite, joka lanseerattiin jo 1960-luvun lopulla, mutta sitä on alettu käyttää enemmän vasta 1980-luvulta alkaen saksalaisella, englantilaisella ja ranskalaisella kielialueella ja nyttemmin myös pohjoismaissa. Tutkimussuuntana historiallinen antropologia tarkastelee erityisesti ihmisen eräänlaisia perustilanteita tai peruskokemuksia, tilanteita jotka kaikki ihmiset kaikkina aikoina joutuvat kohtaamaan väistämättömänä osana arkielämäänsä.² Tällainen perustilanne on mm. se, että ihminen kohtaa ympärillään syntymän ja kuoleman tapahtumia ja että hän joutuu ratkaisemaan ravinnonhankin-

1. *Minna Uimonen*, Onko aistihavainnoilla historiaa? Ekskursioita aistimisen ja tietämisen historiaan lääketieteessä. Sosiaalilääketieteellinen aikakauskirja 2/1996, s. 177–179. *Medicine and the five senses*. Toim. Roy Porter & William Bynum (Cambridge, 1993).

2. Katso mm. *Gert Dressel*, *Historische Anthropologie: Eine Einführung* (Wien, 1996). Dressel käyttää ilmaisua *Elementarerfahrung*.

nan ongelman. Eräs perustilanne on myös se, että ihminen on aisteillaan aina yhteydessä ympäröivään maailmaan. Miten nämä perustilanteet kulloinkin tulkitaan, koetaan ja ratkaistaan, vaihtelee kulttuureittain.

Arkielämän perustilanteita tutkivat historioitsijat eivät toki aina ole kutsuneet itseään historiallisiksi antropologeiksi, enkä väitä, että tuon nimityksen käyttöönotto olisi sinänsä jokin kumouksellinen uutuus. Historiallisen antropologian nimikkeellä voidaan kuitenkin ekonomisesti luonnehtia tietynlaista tutkimusintressiä. Sitä on tarjottu yleisnimikkeeksi, jonka alle voidaan sijoittaa mentaliteettihistoria, mikrohistoria, 'New Cultural History', historiallinen etnologia (mm. Lundin etnologiakoulu), saksalainen *Alltagsgeschichte* sekä 'kansankulttuurin' historiallinen tutkimus. Kaikissa näissä tutkimussuunnissa on haluttu tarkastella arkiajattelua ja arkista toimintaa, 'pientä' ihmistä subjektina sosiaalisten ja kulttuuristen rakenteiden puitteissa. Historiallisen antropologian käyttäminen tällaisena yleisnimikkeenä on järkevä ajatus, koska mikrohistoria ym. yllä mainitut tutkimusotteet ovat merkinneet juuri eräänlaista historian-tutkimuksen antropologisoi(tu)mista: 'pieni' ja 'suuri' historia ovat alkaneet kohdata ja tutkijoiden kiinnostus on alkanut suuntautua etenkin merkitysten luomisen ja tulkinnan kysymyksiin, kuten mm. Thomas Nipperdey 1960-luvulla suositteli.³

Arkielämässä monet asiat tuntuvat luonnollisilta, kuten esimerkiksi se että tiettyihin asioihin liittyy tietty ääni, haju tai maku. Nämä eivät kuitenkaan ole 'luonnollisia' asioita aina ja kaikkialla, ja tämän ymmärtäminen on eräs keskeinen historiallis-antropologisen aistien tutkimuksen lähtökohda. Yleisesti voi sanoa, että tutkimussuuntana historiallisen antropologian eräs ambitio on problematisoida arkikokemusten kuten aistihavaintojen 'luonnollisuus' ja eritellä niiden kulttuurista moninaisuutta.

Näkemisen ja näön historiaan liittyviä käsityksiä ja kokemuksia on tutkittu enemmän kuin tuntoon, kuuloon, makuun ja tuoksuun liittyviä teemoja. Tämä kuvastaa modernissa länsimaisessa kulttuurissa vallinneita asenteita eri aistien suhteen: näkö-

aisti on ollut symbolisesti sekä eräiden yhteiskunnallisten käytäntöjen kannalta (kokeellinen tiede, kirjallinen ja kuvallinen viestintä) tärkeä aisti.⁴ Monet tutkijat ovat puhuneet miehisen objektivoivan katseen hegemoniasta modernissa länsimaisessa kulttuurissa, ja usein he ovat itsekin jääneet samaan loukkuun ja tutkineet vain katseen historiaa.

Haju on ollut monissa länsimaisissa yhteiskunnissa 1900-luvulla jotenkin väheksyty ja epähienoksi mielletty aihe, mikä ehkä osittain selittää sen, että siitä ei ole toistaiseksi tehty kovin paljon tutkimusta.⁵ Jotakin aiheesta on toki silti kirjoitettu, ja seuraavassa hahmottelen lyhyesti, millaisia teemoja hajun historiallinen antropologia saattaa sisältää.

Hajumaiset ja tuoksujen käyttö

Meitä ympäröi aina eräänlainen hajuvaippa tai hajumaisema, *smellscape*. Kirjailija voi tietenkin kuvata nykyisiä ja menneitä hajumaisia värikkäästi ja suggestiivisesti kuten *Patrick Süskind* jo klassikoksi muodostuneessa romaanissaan *Parfyymi*, jonka tapahtumat sijoittuvat 1700-luvun Pariisiin. Mutta myös tutkijat ovat hahmotelleet menneisyyden hajumaisia, mm. keisariajan Rooman illallisjuhlien tuoksua, ruton runteleman Lontoon hajua ja 1800-luvun Pariisin ja Wienin löyhkiä.⁶

Näiden kuvausten pohjana ovat tyypillisesti olleet hajua koskevat aikalaismomentit mm. päiväkirjoissa, kirjeissä, lehdissä, matkakertomuksissa ja viranomaisraporteissa. Usein on hyödynnetty myös kaunokirjallisia teoksia, ovatpa ne sitten olleet satiirisia, runollisia tai toteavia kuvauksia arkiympäristön hajuista. Tällaisten aineistojen käyttöön liittyviä metodisia seikkoja on pohtinut mm. *Alain Corbin*.⁷ Menneisyyden hajumaisia voi toki yrittää osin rekonstruoida myös sen avulla, mitä tiedetään entisajan arkielämän materiaalisista puitteista kuten ruoka-aineista, kankaista, rakennusaineista yms. Monet materiaalit levittivät luultavasti ennen samanlaisia yhdisteitä kuin nykyäänkin, mutta on tietenkin eri asia, miten nuo hajut on kulloinkin tulkittu ja koettu.

Hajumaisemien kuvaukset ovat usein samalla kuvauksia siitä, miten hajuja on käytetty tietoisesti tietyissä tilanteissa ja tietyissä tarkoituksissa. On esimerkiksi tutkittu, miten tuoksuja on käytetty uskonnollisten ja muiden riittien osana, lääkinnässä sekä vaatteiden, asuntojen ja kehon hajustamisessa; miten tuoksuja on sijoitettu eri puolille kotia, ja miten hajujen avulla on merkitty ihmiselämän siirtymävaiheita mm. avioiduttaessa.⁸ Parfyymien ja hajusteiden historiasta on kirjoitettu melko paljon, sillä aihe on ollut eräänlaista perinteisenkin kulttuurihistorian arvostamaa säätyläiselämän historiaa, mutta useimmiten nuo selvitykset ovat olleet lähinnä kuvailevia. Uudemmassa hajujen historiassa on sen sijaan ollut antropologisempi ote ja on haluttu tarkastella mm. niitä hajuihin liittyviä kulttuurisia merkityksiä ja symboliikkaa, joihin hajujen käyttökin aina perustuu.

Hajujen symboliikka

Hajuilla ja hajuja erittävillä aineilla, kasveilla ja eläimillä yms. on aina paikkansa siinä laajassa kehyksessä, jota voidaan kutsua kulttuuriseksi merkitysjärjestelmäksi. Hajuilla ja niiden oletetuilla aiheuttajilla katsotaan olevan suhde erilaisiin muihin kategorioihin, ja hajujen erilaiset mm. eettiset ja esteettiset merkityssisällöt kuten 'pyhän tuoksu' ja 'alaluokkien löyhy' rakentuvat ja tulevat ymmärretyiksi juuri näiden suhteiden kautta. Esimerkiksi löyhy on saattanut olla symbolisesti yhtä kuin lika, tietty asuinalue, sen asukkaat, näiden moraalinen rappio jne. Hajujen merkityssisällöt vaihtelevat suuresti kulttuureittain. On kuitenkin kiinnostavaa, että eräät kukkaistuoksut sekä mädäntyvän orgaanisen aineen hajut mielletään ilmeisesti aika universaalisti samoin, ensimmäiset olemukseltaan hyväiksi, jälkimmäiset pahoiksi.⁹

Hajujen merkityssisältöjä voidaan tulkita sen avulla, missä yhteyksissä eri hajuista puhutaan (sanasto, idiomit). Eräs tässä suhteessa kiinnostava aihe on, miten runoilijat ja prosaistit ovat valjastaneet hajut kantamaan merkityksiä.¹⁰ Runoissa ja mainoksissa on usein hajujen vertauskuvallista käyttöä ('raikas kuin havumetsän tuoksu' jne.). Tällaisen hajujen vertauskuvallisen käytön

taustalla on ainakin jollakin tasolla oletus, että hajuilla on itsessään ominaisuuksia ja niiden ansiosta kyky aikaansaada jotakin. Tarkemmin sanoen oletus on (ollut) se, että hajulla on lähteensä tai kantajansa kanssa osin identtinen olemus: haju on itse substanssi tai sisältää substanssin, joka liikkuu ja leviää ilmassa ja tarttuu muihin. Yksi esimerkki tällaisesta ajattelusta on, että eläinten eritteitä on usein käytetty hajusteena, koska on mielletty, että hajusteen käyttäjä saa näin jotakin niistä arvokkaista ominaisuuksista (fyysinen voima tms.), jota kyseisillä eläimillä on.¹¹ Historioitsijoille sama

3. *Dressel*, Historische Anthropologie, s. 22–23, 60–71. Pekka Junkala & Bo Lönnqvist, Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000. Teoksessa "Toinen" sivilisaatio. Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000. Toim. Pekka Junkala & Elina Kiuru (Jyväskylän yliopiston etnologian laitoksen toimituksia 36, Jyväskylä, 1998).
4. Esimerkkejä *Michel Foucault*, Tarkkailla ja rangaista. Suom. Eevi Nivanka (Helsinki, 1980 [1975]). *Thomas Kleinspehn*, Der flüchtige Blick. Sehen und Identität in der Kultur der Neuzeit (Hamburg, 1989).
5. *Eva Barlösius*, Über den Geruch. Langfristige Wandlungen der Wahrnehmung, Kontrolle und Gestaltung von Riechendem. Teoksessa Der unendliche Prozess der Zivilisation. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Norbert Elias. Toim. Helmuth Kuzmics & Ingo Mörtz (Frankfurt/New York, 1991).
6. *Patrick Süskind*, Parfyymi. Erään murhaajan tarina. Suom. Markku Mannila (Helsinki, 1986). *Constance Classen*, *David Howes* & *Anthony Synnott*, Aroma: The cultural history of smell (London, 1994), s. 20–26, 54–56, 60–62. *Alain Corbin*, Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social (XVIIIe–XIXe siècle) (Paris, 1982), kappaleet 3 ja 9. *Peter Payer*, Der Gestank von Wien. Über Kanalgerüche, Totendünste und andere üble Geruchskulissen (Wien, 1997), s. 53–59. *Hans-Christian Heintschel*, *Peter Payer* & *Werner Michael Schwartz*, Der Duft der Stadt: Beiträge zu einer Geruchsgeschichte von Wien, Wiener Geschichtsblätter 1/1996, s. 1–36.
7. *Alain Corbin*, Wunde Sinne. Über die Begierde, den Schrecken und die Ordnung der Zeit im 19. Jahrhundert. Saks. Carsten Wilke (Stuttgart, 1993), s. 197–211.
8. *Lucienne Roubin*, Réseaux odorants et spécificité culturelle chez les méditerranéens nord-occidentaux. Ethnologia Europaea 2/1981, s. 162–173.
9. *Constance Classen*, Worlds of sense: Exploring the senses in history and across cultures (London, 1993), s. 102.
10. *Classen*, *Howes* & *Synnott*, Aroma, s. 74–77. *Hans Rindisbacher*, Smell of books: Cultural-historical study of olfactory perception in literature (Ann Arbor, 1992). Myös *Elsa Erbo*, "Ihmisausumisesta johtuva tuoksu" F. E. Sillanpään tuotannossa. Sananjalka 1960, s. 175–184. *Saara Lilja*, The treatment of odours in the poetry of antiquity (Helsinki, 1972).
11. *Classen*, Worlds of sense, s. 94–100.

asia on tuttu mm. siitä, että hajun itsessään on katsottu voivan aiheuttaa ja ehkäistä sairauksia, etenkin kulkutauteja. Monissa kaupungeissa aikanaan harrastetut 'miasman' hävittämisyritykset liittyvät juuri tähän.

Hajujen (ja niiden mukana kulkevien substanssien) hyvä leviämiskyky on kaikesti eräs syy siihen, että hajut ovat olleet usein yhteiskunnallisesti vahvasti ladattu kysymys. Hajut tuntuvat leviävän vastustamattomasti ja kietovan kaikki läsnäolijat yhteen – tähän ehkä osin perustuu hajusteiden käyttö riiteissä – mutta asian käänköpuolena korostuu helposti myös halu käyttää hajua erottautumisen merkinä. Toistaiseksi ehkä eniten tutkittu hajun historiallisen antropologian teema onkin ollut hajujen avulla käytävä symbolinen taistelu eli hajujen käyttö yhteiskunnallis-kulttuurisen erottelun välineenä.

Hajujen politiikka

Hajuja kuten yleensäkin maailman eri ilmiöitä koskevat luokitukset ja kuvaukset syntyvät yhteisössä aina neuvottelun kautta. Kuvaukset eivät heijasta ainakaan yksinomaan jotakin asioiden objektiivisesti todennukaista tilaa vaan myös poliittisia olosuhteita eli ihmisten välisiä valtasuhteita. Hajujen avulla mm. tulkitaan, perustellaan ja esitetään hierarkisia ihmisten välisiä suhteita esimerkiksi kuvaamalla tietyt ihmisryhmät tietynhajuisiksi ja rakentamalla hajuja koskevia normeja sekä toteuttamalla näitä käytännössä.

Kaikesti kaikissa kulttuureissa on ollut se piirre, että hallitsevat, hegemoniset ryhmät ovat omasta mielestään – ja usein muidenkin mielestä! – hyvänhajuisia tai hajuttomia, kun taas vähempiarvoiset 'toiset' oletetusti haisevat. Nämä 'toiset' saattavat ryhmänä olla analoginen joukko tietyn yhteiskuntaluokan, etnisen ryhmän tai sukupuoliryhmän kanssa. Esimerkiksi modernissa länsimaaisessa kulttuurissa tilanne on usein ollut se, että lähinnä vain naiset, lapset, alemmat sosiaaliluokat ja ulkomaalaiset 'haisevat', ja joskus on myös ollut kiusaus olettaa, että jokin mennyt pahojen hajujen maailma on evoluutionomaisen kehityksen myötä korvautunut hyvien tuoksujen maailmalla, modernilla maailmalla.¹²

Norbert Elias totesi jo aikanaan, tosin riivien välissä, että hajujen kontrollointi on osa yhteiskunnallista erottelua ja että ihmiset asettavat toisensa hierarkisiin positioihin mm. hajun avulla.¹³ Ensimmäinen laaja tutkimus tästä aiheesta oli kuitenkin *Alain Corbinin* usein lainattu tutkimus hajun poliittisesta historiasta Ranskassa ja Britanniassa 1700-luvulta 1900-luvulle. Corbinin mukaan 1700-luvulta alkaen kävi yhä yleisemmäksi, että ei haluttu ainoastaan peitellä 'pahoja' hajuja hajusteilla vaan haluttiin eliminoida ylipäänsä kaikki voimakkaat tuoksut, olivat ne sitten 'hyviä' tai 'pahoja'. Voimakkaista hajuista sinänsä tuli epäsuotavia ja asioiden haistelusta ja hajusta puhumisestakin tuli lähes tulkoon kielletty aihe. Hajuja koskeva toleranssi väheni.¹⁴ Pääosin Corbinin teesi vaikuttaa uskottavalta, mutta hän lienee liioitellut muutosta: yletöntä hajusteiden käyttöä oli kyllä aiemminkin moitittu ja julkisten tilojen hajuja oli haluttu kontrolloida. Ei siis ole syytä tehdä niin jyrkkää eroa jonkin 'hajuintoisen menneisyyden' ja 'hajukammoisen nykyisyyden' välillä.¹⁵

Tämä muutos hajuihin suhtautumisessa liittyi Corbinin mukaan sosiaalis-poliittisiin tekijöihin: hajuttomuutta tai säästeliästä hajujen käyttöä suosittavat ajatukset tulivat paljolti porvariston suunnalta ja ne olivat porvariston kannalta tapa erottautua toisaalta aatelistosta (joka väitetysti käytti ylenmäärin hajusteita) ja toisaalta alaluokasta (joka väitetysti haisi saastalta). Lisäksi porvariston elämäntavalle oli ominaista pyrkimys kurinalaisuuteen, ja hajujen kontrollointi sopi tietenkin hyvin tähän eetokseen.

Tässä kohden kannattaa mainita David Howesin esittämä kiinnostava teesi, että moderni käsitys integroidusta, erillisestä minästä liittyy syntyhistorialtaan jotenkin juuri siihen, että kun häpeämättömän erotelematta ihmisistä ja olioista toiseen leviävät hajut alettiin 1600- ja 1700-luvulla kokea pahoiksi ja niitä alettiin rajoittaa, yksilön ainutkertainen 'oma haju', omaan ruumiilliseen olemukseen liittyvä ominaisuus, alkoi kaikesti myös paremmin erottua ympäristön sekä toisten ihmisten hajuista.¹⁶

Poliittisesti ladattua hajujen symbolista käyttöä on usein ollut myös se, miten mie-

hen ja naisen hajusta on puhuttu ja mitä naisellisena/miehekkäänä pidetyt hajut ovat olleet. Tämä 'hajupuhe' on uusintanut tietynlaisia kuvia mieheydestä ja naiseudesta. Kielteisenä pidettyihin naiseuden muotoihin on mm. usein läheisesti liittynyt sairauden haju (huora) tai huumaava tuoksu (femme fatale). Paralleeli ilmiö tälle on se, että etnisiin 'toisiin' on länsimaisissa usein liittynyt myös joko vastenmielisen löyhkän tai petollisen huumaavan tuoksun mielikuva ('alkukantaiset heimot', 'turmeltuneen hienostuneet itämaalaiset').¹⁷ Naiset ja miehet käyttivät ilmeisesti usein samoja hajusteita 1700-luvulle asti, jolloin ainakin eräissä länsimaissa tapahtui muutos: miehet vähensivät huomattavasti hajusteiden käyttöä ja hajusteet alettiin mieltää joko miehiseksi tai naisellisiksi. Hajuaisti sinänsä mieltyi sekin paljolti naiselliseksi: toisin kuin analyttinen näköaisti se oli spontaani, irratiolmaalinen aisti.¹⁸

Hajulla on eroteltu 'meitä' 'muista', ja on esitettykin, että kysymys pahoista hajuista on yleensä aktualisoitunut juuri silloin, kun sosiaalis-kulttuuristen rajojen on koettu hämärtävän vaarallisesti.¹⁹ Hajuihin liittyvällä symboliikalla on konstruoitu 'meitä' myös positiivisemmin kuin vain esittämällä 'muut' pahanhajuisina; esimerkki tästä on provençelaisuuden symbolinen rakentaminen lavendelin avulla 1900-luvulla. Lavendeli on mobilisoitu regionalistisiin tarkoituksiin ja siitä on tehty Provençen koko kulttuurin tihentymä. Provençelaisuus itsessään tuoksuu lavendelilta.²⁰

Hajuhavaintojen historiallinen muuttuvuus?

Hajuun liittyvä historiallis-antropologinen tutkimus on siis tarkastellut lähinnä haju-
jen asemaa kulttuurisessa ja yhteiskunnallisessa järjestyksessä. Hajuhavainnoista ja niihin liittyvistä kokemuksista ei sen sijaan ole vielä paljoakaan historiallis-antropologista tutkimusta.

Nykyään hajuhavainnoista ja niihin liittyvistä kokemuksista puhutaan suhteellisen vähän. Syyt ovat ehkä seuraavat: (1) monet hajut ovat niin arkipäiväisiä, että niihin ei reagoida tietoisella tasolla, ja fysiologi-

sesti hajuihin helposti turrutaan, minkä vuoksi niitä ei aina huomata; (2) ihmiset seuraavat tietoisesti tai tiedostamattaan kulttuurista normia, jonka mukaan hajuista puhuminen ja asioiden haistelemineen on epäsopevaa; (3) hajujen kielelliseen kuvaamiseen ei ole välineitä.²¹ Hajuaistia on luonnehdittu 'mykäksi aistiksi, joka jättää meidät tavoittelemaan sanoja', ja on väitetty, että hajut eivät alistu rationaaliseen luokitteluun siten kuin maut ja värit.²² Epäilen kuitenkin, että tässä on kyseessä harjoituksen puute: historiallis-sosiaalis-kulttuurisista syistä länsimaissa ei ole juuri oltu kiinnostuneita jäsentämään hajuja käsitteellisellä tasolla ja siksi hajujen kuvaileminen ja niistä puhuminen tuntuu vaikealta.

12. *Classen*, *Worlds of sense*, s. 79–105. *Peter Englund*, *Förflutenhetens landskap. Historiska essäer* (Stockholm, 1991).

13. *Norbert Elias*, *The civilizing process*. Engl. Edmund Jephcott (Oxford, 1996 [1939]). *Barlösius*, *Über den Geruch*.

14. *Corbin*, *Le miasme et la jonquille*.

15. *Annick Le Guèrer*, *Scent: The mysterious and essential powers of smell*. Engl. Richard Miller (New York, 1992), s. 205–206.

16. *David Howes*, *Olfaction and transition*. Teoksessa *The varieties of sensory experience: A sourcebook in the anthropology of the senses*. Toim. David Howes (Toronto, 1991), s. 144–146. *David Howes & Marc Lalonde*, *The history of sensibilities: Of the standard of taste in mid-Eighteenth century England and the circulation of smells in post-Revolutionary France*. *Dialectical Anthropology* 2/1991, s. 131–132.

17. *Pia Lundahl*, "Uhh, vad äckligt!!!" *Om genitalierna och deras utsöndringars lukter*. *Lundalinjer: Meddelanden från Etnologiska institutionen och Folklivsarkivet*, 112 (1996), s. 24–32. *Classen*, *Worlds of sense*, s. 87–90.

18. *Classen*, *Howes & Synnott*, *Aroma*, s. 35–36, 83–84. Teesi hajujen erottelemisesta sukupuolittain sopii hyvin yhteen sen käsityksen kanssa, että 1700-luvulla mieheys ja naiseus alettiin eräissä länsimaisissa kulttuureissa tulkita selvemmin toisistaan täysin poikkeaviksi kategorioiksi; *Jan Löfström*, *Sukupuoliero agrariikulttuurissa: "se nyt vaan on semmonen"* (Helsinki, 1999), s. 170–173.

19. *Howes & Lalonde*, *The history of sensibilities*.

20. *Johanna Rolshoven*, *Provencebild mit Lavendel. Die Kulturgeschichte eines Duftes in seiner Region* (Bremen, 1991).

21. *Barlösius*, *Über den Geruch*. *Jan Löfström*, *Lapsuuden hajut, isän ja äidin tuoksut*. Teoksessa *Bo Lönnqvist et al.*, *Arjen säikeet: aikakuvia arkielämän, kansankulttuurin ja sivilisaation takapihoilta, 1500–2000* (Jyväskylä, tulossa).

22. *Diane Ackerman*, *Aistien historia*. Suom. Seppo Heikinheimo (Helsinki-Porvoo, 1991), s. 24. *Howes*, *Olfaction and transition*, s. 133.

Millaisia hajuhavaintoja ihmisillä on historiassa ollut ja miten he ovat ne kokeneet esimerkiksi emotionaalis-affektiivisella tasolla? Olisi houkuttelevaa olettaa havaintojen ja niihin liittyvien kokemusten olleen samat kuin ihmisillä nykyään keskimäärin, mutta tällainen oletus on uhkarohkea, sillä aistihavainnot ovat ehkä ainakin osin kulttuurisesti rakentuvia. Mietitäänpä hetki kulttuurisen rakentumisen käsitettä.

Propositio 'aistimukset ovat kulttuurisesti rakentuvia' voidaan ymmärtää eri tavoilla sen mukaan, miten laajaksi kulttuurisen rakentumisen alue halutaan ajatella. Proposition voidaan katsoa tarkoittavan sitä, että eri kulttuureissa on erilainen tapa erotella, nimetä, kuvata, luokitella ja arvottaa erilaisia aistihavaintoja sekä niihin liittyviä kokemuksia. Historiallis-antropologisesta tutkimuksesta tiedetään, että hajuihin liittyvät ajattelun ja sosiaalisten käytäntöjen muodot varioivat suuresti, ja on luontevaa otaksua, että ne ovat kulttuurisesti rakentuvia (sanasot, käsitteet, normit jne.). Tämä ei lie vaikea ajatus hyväksyä.

Propositio voidaan kuitenkin ymmärtää myös siten, että ei-reflektoidut havainnot (ja niihin liittyvät spontaanit emotionaalis-affektiiviset reaktiot) ovat nekin kulttuurisesti rakentuvia. Toisin sanoen eri kulttuureissa maailma nähdään, kuullaan ja haistetaan ehkä aivan fundamentaalisti eri tavalla. Tätä voidaan pitää aistihavaintojen historiallisuuden ns. vahvana konstruktionistisena tulkintana. Vahvan konstruktionistisesta tulkinta-kehiksestä käsin on 20 viime vuoden aikana esitetty monia uusia hedelmällisiä kysymyksiä aiheista, jotka aiemmin helposti miellettiin vain luonnontieteen tai lääketieteen kysymyksiksi. Eräs tällainen aihe on seksuaalisuus, josta on voitu todeta, että biologi(sti)set tulkinnat eivät ole riittäviä ja että luonnollisiltakin tuntuvat seksuaalisuuden kokemukset ovat (osittain) myös kulttuurisesti rakentuvia. Aistihavaintojakin on siis hyvä pohtia myös historian ja antropologian kannalta ja kysyä, aistitaanko maailma eri kulttuureissa ehkä eri tavalla.

Antropologiassa esitettiin jo 1960-luvulla, että aistien keskinäinen 'painoarvo' voi olla eri kulttuureissa erilainen. Aistihavain-

toihin liittyvien kokemusten sekä ihmisten aistimaailmojen kulttuurieroja on kuitenkin alettu tutkia enemmän vasta 1980- ja 1990-luvulla.²³ Aistihavaintojen sisältöjä tuskin voidaan selittää pelkästään sosiaalis-kulttuuristen tekijöiden avulla, mutta vahva konstruktionistinen tulkinta aistimusten kulttuurisesta (historiallisesta) rakentuneisuudesta saa kyllä antropologiasta ainakin hiukan tukea.²⁴

Alain Corbinin mukaan 1900-luvulla länsimainen ihminen on alkanut vieroja hajuja. Jos näin on todella tapahtunut, voidaan kysyä, koskeeko muutos vain ajatusten, puheen ja normien tasoa, vai onko myös emotionaalis-affektiivisella (ja jopa fysiologisella) tasolla tapahtunut muutos. Onko niin, että hajut aiheuttavat ihmisissä keskimäärin toisenlaisia spontaaneja psyykkisiä (ja fysiologisia) reaktioita nyt kuin, sanotaan, 500 vuotta sitten? Tätä on tietenkin vaikea todentaa, mutta hypoteesina se on jännittävä ja seuraa sitä paitsi kiinnostavalla tavalla Norbert Eliasin esittämiä ajatuksia. Hänhän katsoi, että makrotason yhteiskunnalliset muutokset ainakin eräissä länsimaissa ovat noin 1000 vuoden kuluessa synnyttäneet muutoksia paitsi ihmisten käyttötavoissa myös juuri siinä, että tiettyissä tilanteissa koetaan tiettyjä tuntemuksia (häpeä, inho, nolous) kenties toisin kuin ennen. Eliasilla on myös ainakin implisiittisenä se ajatus, että tiettyjen fyysisten reaktioiden (pahoinvointi, punastuminen, hikoilu jne.) esiintyminen on historiallisesti muuttuvaa, toisin sanoen kulttuuriset (historialliset) tekijät vaikuttavat kenties myös ihmiskehon fysiologiaan.²⁵

Minusta voidaan kyllä ajatella, että hajuhavainnot ovat ainakin osin diskursiivisesti tuotettuja eli yhteiskunnallis-kulttuurisesti rakentuvien puhetapojen synnyttämiä ja ohjaamia. Kulloinkin tarjolla olevat ajattelun välineet ja 'säännöt' ohjaavat sitä, miten ihmiset aistivat maailman. Missä määrin haju- ym. mieltymysten yleiset, jopa lähes universaalit piirteet, ovat taustaltaan kulttuurisia ja missä määrin biologisia (ja ehkä synnyttäviä), on hankala kysymys. Se on kuitenkin myös kiinnostava kysymys, ja myös ihmistieteilijän olisi hyvä tietää jotakin biologiasta, jos hän haluaa esimerkiksi

tutkia ihmistä aistimellisena ja ruumiillisena olentona. Norbert Elias suoritti nuoruudessaan arvosanan lääketieteessä, ja vanhemmiten hän ihmetteli, miten yhteiskuntatieteilijät (entä historioitsijat?) voivat rakentaa ihmisen toiminnasta hyvän kuvan, jos he eivät ymmärrä itse organismia eli ihmisen fysiologiaa ja anatomiaa.²⁶

Haju aistimaailman kokonaisuudessa

Niin sanotussa modernissa länsimaaisessa kulttuurissa hajuaistia on herkästi pidetty hiukan alkukantaisena aistina. Sen vähäarvoisuutta mm. näköaistiin verrattuna on joskus perusteltu sanomalla, että se on evoluution valossa primitiivinen, tyypillisesti lasten ja alkukantaisten heimojen tapa olla yhteydessä maailmaan. Länsimaissa filosofit ovat usein suhtautuneet hajuaistiin nui-vasti sekä tieto-opillisissa että ontologisissa pohdinnoissaan – eräänä poikkeuksena Karl Marx, joka totesi: ”Ihmistä ei siis esi-neellisessä maailmassa vahvisteta [bejaht werden] ainoastaan ajattelussa, vaan *kaikilla* aisteilla [. . .] Viiden aistin *muodostuminen* on koko tähänastisen maailmanhistorian tekoa.”²⁷ Alain Corbin puolestaan on katsonut, että moderni länsimainen ihminen on ”hajulukutaidoton” eikä miellä hajua enää kovinkaan tärkeäksi merkitysten kantajaksi ja viestien välittäjäksi.

Aistien keskinäinen merkitys maailman hahmottamisessa ja kokemisessa kuitenkin siis vaihtelee. Eräissä kulttuureissa haju on keskeinen olioiden luokittelun sekä kulttuuristen identiteettien perusta. Haju voi tällöin mm. olla oleellinen osa esineiden merkitysisältöä, mikä tietenkin jää usein huomiotta, kun tällaisen kulttuurin esineitä pannaan näytteille historiallisissa ja etnografisissa museoissa.²⁸ Länsimaaisessa kulttuuri-
piirissä nykyään ruusun symbolisesti merkityksellisin ominaisuus lienee monien mielestä väri ja koko, mutta aikaisemmin tärkeintä ruusussa oli ilmeisesti juuri sen tuoksu, johon taas tänään monikaan ruusunostaja ei todennäköisesti kiinnitä huomiota ainakaan ensisijaisesti.²⁹

Olen puhunut hajuaistista ikään kuin selvästi muista aisteista erottuvana alueenaan,

mutta itse asiassa aistimaailmaa ei voida paloitella näin yksioikoisesti. Mitä kutsumme haju- ja makuaistiksi, on hyvä esimerkki: puhumme ruoan mausta, mutta itse asiassa suuri osa ruoan mausta on ruoan hajua (kuten nuhasta kärsineet tietävät). Kaoottisen aistimustulvan jäsentäminen eri aistien aistihavainnoiksi lienee ainakin osittain kulttuurisidonnaista. Yhdenslaiseksi viitteeksi tästä on tarjottu mm. sitä, että kielistä esimerkiksi englannissa aistihavaintoja kuvailevan sanaston monet ilmaisut ovat ajan kuluessa liukuneet tarkoittamaan eri aistialueiden ilmiöitä (mm. adjektiivit bitter, pungent ja acrid luonnehtivat nykyään makua, mutta aiemmin ne olivat tuntoaistilla aistittavia ominaisuuksia).³⁰ Aistihavainnot saattavat monissa kulttuureissa jäsentyä todella kiinnostavalla tavalla, kuten *Wole Soyinkan* näytelmässä Jero's Metamorphosis eräs yoruba-kulttuurin edustaja näytti: hänen kulttuurissaan sävelillä oli maku, joten ihminen saattoi soittaa ja kuunnella maukkaasti.³¹

23. Aiemmin mainittujen teosten lisäksi *Walter Ong*, *The presence of the word* (New Haven, 1967). *Paul Stoller*, *The taste of ethnographic things: The sense in anthropology* (Philadelphia, 1989).

24. *Classen*, *Worlds of sense*, s. 37–49; Classen analysoi eräitä 'villilapsitapauksia' sekä sitä, miten lasten reaktiot hajuihin, makuihin jne. poikkesivat tavallisesta ja mitä tapahtui, kun lapsia alettiin sosiaalista yhteisön tavoille.

25. *Elias*. *Stephen Mennell*, Norbert Elias: *Civilization and the human self-image* (Oxford, 1989), kappaleet 4 ja 9.

26. *Mennell*, Norbert Elias, s. 7.

27. *Karl Marx*, Taloudelliset filosofiset käsikirjoitukset 1844. Suom. Antero Tiusanen. Teoksessa *Karl Marx & Friedrich Engels*, Valitut teokset, I (Moskova, 1978), s. 255–256. *Le Guéner* 1992, Scent. *Anthony Synnott*, *Puzzling over the senses: From Plato to Marx*. Teoksessa *The varieties of sensory experience: A source book in the anthropology of the senses*. Toim. David Howes (Toronto, 1991).

28. *David Howes & Constance Classen*, *Conclusion: Sounding sensory profiles*. Teoksessa *The varieties of sensory experience: A sourcebook in the anthropology of the sense*. Toim. David Howes (Toronto, 1991), s. 264–268. *Nadia Seremetakis*, *Implications*. Teoksessa *The senses still: Perception and memory as material culture in modernity*. Toim. Nadia Seremetakis (Chicago, 1996), s. 134.

29. *Classen*, *Worlds of sense*, s. 15–36.

30. *Classen*, *Worlds of sense*, s. 50–76.

31. *David Howes*, Introduction: 'To summon all the senses'. Teoksessa *The varieties of sensory experience: A sourcebook in the anthropology of the sense*. Toim. David Howes (Toronto, 1991), s. 17–18.

Aiheita historiallis-antropologiseen hajututkimukseen

Millaisista lähteistä ja millaisin metodein hajujen historiallista antropologiaa voidaan tutkia? Millaisista aineksista voidaan yrittää rakentaa menneisyyden hajukulttuureita? Edellisissä kappaleissa on jo mainittu joitakin näkökulmia ja lähteistöjä, ja seuraavassa nostan esiin eräitä konkreettisia ehdotuksia, joita *David Howes* ja *Constance Classen* ovat esittäneet aistien (historiallis-)antropologisen tutkimuksen kysymyksiksi ja aiheiksi. Tämä on vain lyhyt valikoima heidän koko esityksestään.³²

(1) Kulttuurissa käytetty kieli ja sanasto. Mille aisteille ja aistihavainnoille (näkö, kuulo jne.) kielessä on erityisen runsaasti tai erityisen niukasti sanastoa? Kulttuurissa, joissa esimerkiksi haju(aisti) on maailman hahmottamisessa tärkeä, on todennäköisesti verraten runsaasti hajujen käsitteellisen jäsentämisen välineitä. Esimerkiksi quechua-kielissä on erilaisia verbejä erilaiselle tuoksumiselle ('haista hyvälle', 'haista pahalle', 'haista luonnostaan hyvälle' jne.). Tällainen sanasto paljastaa myös jotakin siitä, miten aistien tuossa kulttuurissa ymmärretään toimivan ja operoivan. Edelleen voidaan analysoida, kuinka paljon sanastossa on eri aisteihin liittyviä vertauskuvia ja idiomeja sekä missä tarkoituksissa niitä käytetään.³³ Monissa länsimaisissa kielissä asian ymmärtäminen ja tietäminen ilmaistaan nykyään usein näkemiseen liittyvillä sanoilla (*I see.*; 'Näen asian tärkeyden.'). mikä kaiketi myös kertoo näköaistin suuresta arvostuksesta.

(2) Lasten kasvatus ja sosiaalistaminen. Millaisten aistien kehitystä kasvattajat pyrkivät lapsessa edistämään tai kenties estämään? Minkä aistien välityksellä lasten kasvatus ja sosiaalistaminen ensisijassa tapahtuu (visuaalinen havainnointi, ohjaus kädestä pitäen, kuulonvarainen oppiminen suullisista ohjeista ja muistitiedosta)? Liityykö aikuiseksi initioimiseen oletuksia ja odotuksia siitä, että lapsen aistimaailma (aistimisen profiili) muuttuu? Millä tavoin aikuisten tapa kommunikoida lapsen kanssa alkaa ehkä painottua uudella tavalla visuaalisuuteen, oraalisuuteen tms. sitä mukaa, kun lapsi kasvaa?

(3) Aistimellisuutta koskevat normit. Miten kulttuurissa suhtaudutaan yksilöihin, joilla on aistimiseen liittyviä erityispiirteitä tai -kykyjä kuten poikkeuksellisen herkkä tai vajavainen näkö- tai kuulokyky (sokeus, kuurous jne.)? Miten nämä erityisyydet selitetään? Oletetaanko, että tietyt ihmiset tai ihmisryhmät (sukupuolet, etniset ryhmät, ammattiryhmät tms.) ovat aisteiltaan luonnostaan toisenlaisia tai erilaisia kuin jotkut muut? Millainen aistien arvohierarkia ilmenee näihin poikkeuksiin suhtautumisessa?

(4) Rituaalit. Onko kulttuurissa rituaaleja, joissa erityisesti 'vedotaan' johonkin aistiin tai pyritään eliminoimaan tai sammuttamaan tietty aisti/aistit tilapäisesti tai pysyvämmiin? Missä määrin esimerkiksi shamaanien seremonioissa on ollut tällaista aistien manipulointia ja mitä sillä on katsottu saavutettavan? Mitä nämä aistimaailman laajentamisen/supistamisen pyrkimykset kertovat maailmankuvasta ja ihmiskuvasta kulttuurissa yleisemmin?

Muita Howesin ja Classenin ehdottamia tutkimusteemoja ovat mm. aistien ja erilaisten aistihavaintojen merkitykset kulttuurin mytologiassa ja kosmologisissa käsityksissä sekä sen erittely, millaisia aistihavaintoja esineistö ja rakennettu ympäristö mahdollisesti on tehty suosimaan, rohkaisemaan tai ehkäisemään.

Näistä teemoista syntyisi uskoakseni sopivasti rajattuna mm. mitä kiinnostavampia opinnäytetöitä. Tutkimusalue on yhä varsin neitseellisessä tilassa.³⁴

32. *Howes & Classen, Conclusion*, s. 257–288.

33. Aiheesta mm. *Ulla Jäppinen*, Kielen ja ajatusten kliseet: värien nimitysten käyttö eräissä suomenkielissä idealistissävyyisissä teksteissä (Åbo, 1999).

34. Tämä katsaus on syntynyt sivutuotteena Jyväskylän yliopiston etnologian laitoksen Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri -projektissa (Bo Lönnqvist, Pekka Junkala, Elina Kiuru, Nina Sääskilähti, Jan Löfström). Kiitos työtovereille innoituksesta!